

чуцалы жывёл і птушак, калекцыі насякомых, прылады земляробства, стасунак для палявання і рыбнай лоўлі, прадметы быта, старажытныя рукапісы і кнігі, карціны, разьба па дрэве археалагічных знаходкі і інш [7, с. 14 - 15]. Калекцыі музеяў паўняліся ў асноўным за кошт добраахвотнага ахвяраванняў, грошы на набыццё экспанатаў практычна не зьдзяляліся. Так, напрыклад, вядомы даследчык беларускага краю Я. Р. Раманаў ахвяраваў Віцебскаму музею больш за 200 экспанатаў, знойдзеных ім у час археалагічных раскопак. Аднак фінансавыя цяжкасці прывялі да таго, што ў 1874 г. Віцебскі музей быў зачынены. Такі ж лёс напатакаў мінскі і гродзенскі музеі.

Найбольш эфектыўна працаваў краязнаўчы музей ў Магілёве. Музей прымаў наведвальнікаў, толькі ў выхадныя дні, азямяленне з экспазіцыяй музея ажыццяўлялася пад наглядом сакратара губернскага статыстычнага камітэта У.М. Астроўскага, што ўваходзіла ў яго службовыя абавязкі [8, с. 14].

Значнае месца сярод музейных устаноў займалі царкоўна-археалагічныя музеі. На Беларусі яны ствараліся па распараджэнню Сінода і ініцыятыве прыватнага духавенства з мэтай абгрунтавання спрадчэнай прыватнасці беларускіх зямель. Большасць з іх была створана ў канцы XIX пачатку XX стагоддзя. Адным з першых такіх музеяў быў створаны ў Віцебску Свята-Уладзімірскім брацтвам [9, с. 2].

Значнае месца ў музейнай справе гэтага часу мелі прыватныя музеі, калекцыі і зборы, якія ствараліся прадстаўнікамі мясцовай інтэлігенцыі і заможнымі памешчыкамі. Вялікае значэнне для вывучэння матэрыяльнай культуры Беларусі меў прыватны збор віленскага калекцыянера А.Р. Брадоўскага. У 1906 годзе ён адкрыўся для агляду і налічваў больш за дваццаць тысяч адзінак захавання: археалагічных, этнаграфічных матэрыялаў і рэдкіх кніг. Багатая для таго часу калекцыя манет была сабраная графам Э.К. Гутэн-Чапскім (больш за 10 000 адзінак), якая захоўвалася ў адмыслова пабудаванай скарбніцы ў маёнтку Станькава Мінскай губерні. Багацейшая калекцыя жывалісу, гравюры, фарфору, шкла, мэблі, ордэнаў, этнаграфічных і археалагічных матэрыялаў была сабраная А.К. Ельскім. Яна захоўвалася і дэманстравалася наведвальнікам у яго маёнтку ў Замосці. Былі даступнымі для наведвальнікаў багацейшыя прыватныя зборы выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва Паскевічаў у Гомелі, Гарцінгаў у Дукоры, Г. Вейсенгофа ў Русаковічах Булгакаў у Добасні [2, с. 50].

Такім чынам, другая палова XIX – пачатак XX стагоддзя гэта час інтэнсіўнага развіцця музейнай справы ў Беларусі: калі адбываецца пераход ад назапашвання помнікаў матэрыяльнай і духоўнай культуры да іх прэзентацыі праз стварэнне экспазіцый розных тыпаў музеяў: дзяржаўных, царкоўных, прыватных.

Літаратура:

1. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси. XVI в. – 30-е годы XX века. / Л.В. Алексеев – Мінск. Беларуская навука, 1996.
2. Гужалоўскі, А.А. 3 гісторыі музейнай справы на Беларусі / А.А. Гужалоўскі // Беларускія музеі гісторыі, хроніка, сучаснасць. Вып. 4. – Мінск, 1998. – С.15-54.
3. Дневник заседаний комиссии для разбора и приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музее древностей. – Вильно. 1865.
4. Кахановскі, Г.А. Вытокі музейнай справы на Беларусі / Г.А. Кахановскі // Беларускі гістэрыяграфічны часопіс. – 1994. – №2. – С. 79 – 86.
5. Миловидов А. Важнейшие просветительные учреждения в Северо-Западном крае / А. Миловидов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – № 3. – С. 108.
6. НГАБ. Ф. 2514. Воп.1. Спр. 1772
7. НГАБ. Ф. 2502. Воп.1. Спр. 166
8. Отчёт по Могилевскому губернскому статистическому комитету за 1898 год. – Могилёв, 1898
9. Полоцкие епархиальные ведомости. – 1916. – № 2.

МАДЭРНИЗАЦЫЯ ДВАРАНСКА-ПАМЕШЧЫЦКАЙ ГАСПАДАРКІ Ў БЕЛАРУСІ 1861–1914 ГГ

А.П. Жытко
БДПУ (Мінск)

Развіццё памешччыкай гаспадаркі ў парэформенны час працякала ў складаных, супярэчліва сацыяльна-эканамічнай і палітычных умовах. У выніку скасавання прыгону захаваліся рэшткі перахытка феадальнай эпохі (цэркаўнасціца, сервітуты, неразмежаванасць памешччыцкіх і сялянскіх зямель і г. д.), што адмоўна ўплывала на развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі. Аднаўлялася гэтага, пераход да капіталістычнай сістэмы вядзення гаспадаркі патрабаваў наяўнасці фінансавых сродкаў, арміі наёмных рабочых, памешччыцкіх прылад працы, цяглавай рабочай сілы, агракультурных ведаў і здольнасцей вясці гаспадарку як прадпрымальніцкую справу. Зразумела, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону такіх магчымасцей ў большасці памешччыкаў не існавала. Таму пераходнай сістэмай стала адрабочаная і здача зямлі ў арэнду.

Разам з тым у гэты час памешчыкі звярталіся і да найму рабочей сілы. Пасля скасавання прытму наёмныя сяляне звычайна працоўвалі памешчыцкія землі на сваіх конях і сваім інвентаром. У пачатку працэсу пратэарызацыі сяляне ўсё больш страчвалі цяглавую рабочую сілу і прылады працы. Так, у 1912 г. было зарэгістравана 19,8 % бясконных і 50,1 % аднаконных сялянскіх двароў [1, с. 131]. У 1917 г. у Віцебскай губерні амаль палова бяспасяўных і малапасяўных сялянскіх гаспадарак зусім не мела інвентару. "Рассяляньванне" у вёсцы прыводзіла да павелічэння колькасці асоб, якія маглі прапанаваць сябе ў якасці наёмнай рабочей сілы, з аднаго боку, а, з другога, – вымушала памешчыка павялічваць закупку сельскагаспадарчых машын.

Капіталістычны прагрэс памешчыцкай гаспадаркі асабліва наглядна праявіўся ў растуцым лічэбным машына і палепшаных прылад працы. Ужо ў 1879 г. у Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віцебскай і Ковенскай губернях дзейнічала 21 прадпрыемства па выпуску сельскагаспадарчых машын. Агульная вытворчасць выпуску гэтай прадукцыі за 4 гады (1876–1879) павялічылася ў 1,6 разы (з 107068 да 170738 руб.) [2, с. 114]. Але, нягледзячы на гэта, у 60–70-х гадах асноўнымі прыладамі для працоўкі глебы заставаліся сохі і драўляныя бароны. Менавіта імі ў 1878 г. у Мінскай губерні карысталіся звыш 80 % маёнткаў [3, с. 52].

Пералом у распаўсюджанні машын адбыўся пад уплывам аграрнага крызісу, а таксама далейшай пратэарызацыі сялянства. У сярэдзіне 90-х гадоў, па даных Міністэрства земляробства, Беларусь па распаўсюджанні палепшаных прылад працы знаходзілася на 2-м месцы пасля Наварасіі. У памешчыкаў яны складалі 54–86 % [8, с. 74]. У 1910 г. у Беларусі на кожны маёнтак прыпадала ў сярэднім 5 жалезных плугоў і 5,5 іншых палепшаных прылад працы і машын.

Механізацыя сельскай гаспадаркі спрыяла пад'ёму прадукцыйнасці працы, пашырэнню вытворчасці. Машына аказвалася рэнтабельнай толькі пры вялікай колькасці зямлі. Таму машыны выкарыстоўваліся ў асноўным у буйназемельных памешчыкаў. Прымяненне машын садзейнічала пашырэнню унутранага рынку для капіталізму, стымулявала развіццё прамысловасці, павялічвала патрэбы на кваліфікаваных сельскагаспадарчых рабочых. Машынная праца выцягнула адработкі, якія з'яўляліся тормазам на шляху капіталістычнага прагрэсу.

Прымяненне палепшаных прылад працы і машын было цесна звязана і з укараненнем шматпольных севазваротаў. У першыя перафармныя дзесяцігоддзі панавала трохпольне. В. П. Панюцін указваў, што з 195 валасцей сучаснай тэрыторыі Беларусі памешчыкі культывавалі шматполле толькі ў 49 валасцях, ці 14,7 % [4, с. 246]. У далейшым развіццё капіталізму вымушала памешчыкаў пераходзіць да шматпольнай сістэмы. Аграрны крызіс паскорыў гэты працэс. Важнае значэнне ў гэтых адносінах мела пашырэнне пасеваў бульбы і кармавых траў. Так, у 90-х гадах у памешчыкаў Мінскай губерні практыкаваліся 4- і 8-польныя севазвароты. Гэта тычылася ў асноўным буйных землеўладальнікаў [5, с. 277]. Распаўсюджанне шматпольнай сістэмы, асабліва павелічэнне бульбянога палетку, патрабавала прымянення штучных уплеўняў. Амаль да канца XIX ст. у крыніцах сустракаліся спарэджаныя звесткі аб унясенні памешчыкамі штучных угнаенняў. Сітуацыя пачала мяняцца ў пачатку XX ст. Так, за 1913 г. у параўнанні з 1912 г. у Віцебскай губерні продаж штучных угнаенняў павялічыўся звыш чым на 80 % (з 90,8 тыс. пуд. да 166,7 тыс. пуд.) [6]. З 1905 да 1913 г. толькі Мінскі земляробчы синдэкат павялічыў продаж угнаенняў у 8 разоў (з 24020 да 190614 руб.). Галоўнымі пакупнікамі з'яўляліся буйныя землеўласнікі [7, с. 13]. Прымяненне штучных, разам з натуральнымі, угнаенняў спрыяла павышэнню ўраджайнасці і таварнасці памешчыцкіх маёнткаў.

Развіццё капіталізму ў земляробстве суправаджалася пашырэннем пасяўной плошчы, павелічэннем сельскагаспадарчай вытворчасці. Збожжавыя культуры паступова выцягнуліся іншымі культурамі. Важнае месца адводзілася вырошчванні бульбы для харчовага, тэхнічнага і кармавога выкарыстання. Прычым наглядаўся працэс спецыялізацыі розных галін гандлёва-земляробства. Гэта паслужыла перадумовай для ўтварэння буйных спецыялізаваных гандлёва-капіталістычных памешчыцкіх гаспадарак, якія арыентаваліся, у прыватнасці, на вырошчванне бульбы.

Нягледзячы на значнае скарачэнне дваранска-памешчыцкага землеўладання, у пачатку XX ст. агульныя плошчы пад пасевамі бульбы павялічваліся. Бульбяны клін у 1900 г. у 5 заходніх губернях склаў 133,8 тыс. дзесяці зямлі, а ў 1913 г. – ужо 204,9 тыс. дзесяцін. Уздзелная ж вага бульбы ў агульным пасеве склаў у 1900 г. 9,8, а ў 1913 – 15,4 % [1, с. 138–139]. Гэта сведчыць аб тым, што ў прыватныя ўласнікі, галоўным чынам памешчыкі, нягледзячы на пераход значнай часткі зямлі ў рукі сялян, імкнуліся ўтрымаць ворныя землі, пераходзілі да шматпольнай сістэмы за кошт скарачэння плошчы ў некаторых традыцыйных збожжавых культурах, якія давалі меншы прыбытак.

Пераход да бульбаводства спрыяў адказу памешчыкаў ад трохпольнай сістэмы і пераходу да шматпольнай, што само па сабе забяспечвала павелічэнне ўраджайнасці ўсіх культур. Саха і драўляная барана сталі непрыдатнымі для падрыхтоўкі і працоўкі глебы. Таму спатрэбіліся плугі, жалезныя бароны, культыватары, ачункі, глебапаглыбнікі, бульбакапалкі і іншыя прылады працы.

Пашырэнне вырошчвання бульбы вымагала і больш ашчадных адносін да зямлі. Памешчыкі вымушаны былі павялічваць статкі жывёлы для атрымання арганічнага ўгнаення, з аднаго боку, а, з другога, – усё гэта садзейнічала далейшаму развіццю жывёлагадоўлі ў краі.

Важнае значэнне для развіцця памешчыцкай гаспадаркі мела травасеянне, якое становілася, неабходнай часткай гандлёвай жывёлагадоўлі. За другую палову XIX ст. ёсць толькі разрозненыя звесткі аб травасеянні. Яны тычацца ў асноўным найбольш буйных, паказальных памешчыцкіх гаспадарак. Значнае паскарэнне травасеяння наглядальна ў пачатку XX ст. У 5 заходніх губернях пасяўная плошча пад травамі з 1901 да 1912 г. павялічылася ў 2 разы, у 50 губернях Еўрапейскай Расіі – толькі ў 1,76 разы [9, с. 168].

Развіццё жывёлагадоўлі ў памешчыцкай гаспадарцы ў пераформенны перыяд з'яўлялася непасрэдным вынікам прыстасавання яе да патрабаванняў рыначнай эканомікі. У Беларусі жывёлагадоўля з'яўлялася важнай галіной сельскай гаспадаркі. Яна была цесна звязана з земляробствам. Жывёлагадоўля забяспечвала палі ўласнікаў арганічным угнаеннем, цяглавымі рабочай сілай (коні і валы), прадуктамі харчавання (мяса, маляко, тлушч), сыравінай для прамысловасці. Значная частка жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі паступала на рынак.

Акрамя дваран-памешчыкаў і сялян, коні знаходзіліся ва ўласнасці і іншых саслоўяў. У цэлым жа ў пераформенны перыяд наглядаўся значны прырост коней у беларускіх губернях. Іх колькасць з 1864 да 1900 г. павялічылася на 707,1 тыс. галоў, альбо ў 1,8 разы. Праўда, з 1900 да 1912 г. наглядальнае нязначнае скарачэнне пагаляў коней – на 43,1 тыс. [10, с. 56]. Такі ж працэс наглядаўся і ў дваранскай конегадоўлі. З 1888 да 1900 г. колькасць коней у дваран, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, павялічылася на 15430, альбо на 15,2%. З 1900 да 1906 г. адбываецца рэзкае памяншэнне – на 12021 галоў (10,3%), а да 1912 г. колькасць дваранскіх коней павялічылася на 4779 галоў (4,4%). Не падавалася ніякім ніхвям дваранскае конеўладанне толькі ў Мінскай і Гродзенскай губернях. Тут адбываўся яго ўстойлівы рост [10, с. 57].

Коні, як рабочая жывёла, у сельскай гаспадарцы з'яўляліся адным з асноўных сродкаў вытворчасці. Памешчыкі імкнуліся набыць найбольшую колькасць коней для сельскагаспадарчых работ. У прыватным сектары ім належала прыкладна адна трэць усіх коней, хаця доля іх з 1888 да 1912 г. некалькі памяншылася (на 2,0%). Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што памешчыкі дваране з 1877 да 1905 г. страцілі 906,5 тыс. дзес. зямлі, у той час як асабістая прыватная зямельная ўласнасць іншых саслоўяў за гэтыя гады павялічылася на 1028,8 тыс. дзесяцін, альбо ў 2,3 разы [10, с. 58]. Такім чынам, колькасць коней у дваран у разліку на зямельную плошчу павялічвалася больш хутка, чым у прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Гэта сведчанне таго, што ў памешчыцка-дваранскай гаспадарцы паступова ўкаранялася капіталістычная сістэма, якая выцясняла адрабоччаную.

Калі ў дарэформенныя гады памешчыкі стваралі конныя заводы для вырошчвання звычайнай коней бегавых альбо іншых парод (як хобі), то ў канцы XIX – пачатку XX ст. гэта выклікалася вытворчай неабходнасцю.

Такім чынам, пераход у сельскай гаспадарцы ад ручной працы (асабліва пры пасеве і ўборцы ўраджаю і яго апрацоўцы) да машынай на коннай цязе не мог не паўплываць станоуча на паляпшэнне дваранска-памешчыцкай конегадоўлі і наадварот – усё гэта спрыяла павышэнню прадукцыйнасці працы.

Важную ролю ў памешчыцкай гаспадарцы іграла развядзенне буйной рагатай жывёлы. У 60-70-х гадах частка яе (валы) выкарыстоўвалася ў якасці цяглавай рабочай сілы і ў гандлі мясам. У далейшым коні выціснулі валю і іх удзельная вага ў памешчыцкай гаспадарцы да канца XIX ст. складала нязначную частку. Асабліва каштоўнасць мелі каровы. Буйная рагатая жывёла выкарыстоўвалася для атрымання арганічнага ўгнаення, мяса і малочных прадуктаў, якія паступалі на продаж.

З 1856 да 1911 г. статак буйной рагатай жывёлы ў 5 заходніх губернях павялічыўся з 1567,7 тыс. да 3217,8 тыс. галоў, ці больш як у 2 разы. Асабліва гэта тэндэнцыя адлюстравалася на колькасці якасці кароў. Так, з 1856 да 1911 г. статак дойных кароў у краі павялічыўся на 1080,2 тыс. галоў, альбо ў 3,0 разы. Найбольшы прырост наглядаўся ў Мінскай – на 255,9% і Віленскай губ. – на 228,2%, а найменшы – у Магілёўскай – 142,8%. Акрамя гэтага, калі ў 1856 г. у Еўрапейскай Расіі на 100 жывёлаў прыходзілася 12,6 дойных кароў, а ў 5 заходніх губернях – 12,3, то ўжо ў 1911 г. гэтыя суадносіны раўняліся 9,6 і 14,5 адпаведна [10, с. 65, 66].

Адным з накірункаў развіцця жывёлагадоўлі з'яўлялася малочнатаварная вытворчасць. Але ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону яна, як і іншыя галіны памешчыцкай гаспадаркі, прайшла ў заняпад. Статкі пародзістых кароў памяншыліся, таму што цяпер для іх дагляду патрабаваліся значныя сродкі (павышэнне кошту рабочай сілы, няздольнасць большасці памешчыкаў арганізаваць гаспадарку ў новых умовах, памяншэнне абаротнага капіталу, кантрыбуцыі і г. д.). У архіўных крыніцах, справаздачах губернатараў, навуковых даследаваннях таго часу мы знаходзім толькі фрагментарныя звесткі аб тым, што ў таво ці іншага памешчыка арганізавана правядзенне сістэма малочнатаварнай вытворчасці. Па сутнасці ў гэтыя гады былі толькі асобныя азасы дзясціна гаспадарак утрымліваліся высокапародзістыя малочныя каровы ці арганізавана правядзенне селекцыйных мерапрыемстваў па ўдасканаленні мясцовай пароды буйной рагатай жывёлы. У 60-70-х гадах жывёлагадоўля ў памешчыцкіх гаспадарках Беларусі, а тым больш у сярэдніх

шала "гнавы" характар, для якой непатрэбны былі пародзісты каровы, выдаткі на ўтрыманне якіх былі значна большымі. Толькі з пачаткам аграрнага крызісу, ростам гарадскога насельніцтва, пабудовай новых чыгунак, шашэйных дарог, прамысловым уздымам 90-х гадоў у памешчыцкай гаспадарцы атглядаўся паступова пераход да малочнатаварнай вытворчасці як адной з галоўных галін.

Для паляпшэння статку дойных кароў у 80–90-х гадах у буйных памешчыцкіх маёнтках усё часцей засноўваліся "заводы" па развядзенні замежных парод. Абзавядзенне памешчыцамі замежнай буйной рагатай жывёлай спрыяла не толькі распаўсюджванню яе ў іншых гаспадарках, але і развядзенню селекцыйнай работы шляхам скрэшчвання з мясцовай беларуска-літоўскай пародай. Адным з вядомых селекцыйнераў і папулярызатараў беларуска-літоўскай пароды ў Беларусі з'яўляўся ўладальнік маёнтка Ігнацічы дваранін В. Ельскі. У 1914 г. на Усерасійскай выставе ў Маскве ўпершыню была прадставлена беларуска-літоўская парода кароў.

У пачатку XX ст. памешчыкі пачалі арганізоўваць кантрольныя саюзы з мэтай селекцыі кароў. У 1912 г. быў створаны Гродзенскі саюз жывёлаводаў і жывёлазаводчыкаў, да якога ў 1913 г. далучыліся памешчыкі Сувалкаўскай губерні і часткі Віленскай губерні. Пад кантролем саюза знаходзілася 4 тыс. галоў рагатай жывёлы. Савет саюза вырашыў правясці масавае абследаванне парод буйной рагатай жывёлы Гродзенскай губерні і адкрыць курсы даглядчыкаў жывёлы ў маёнтку Астравок каля Гродна [11, с. 103, 104]. Да 1914 г. у Мінскай губерні былі заснаваны 3 памешчыцкія і 1 сялянскія кантрольныя саюзы ўладальнікаў толькі беларуска-літоўскай пароды жывёлы [12, с. 32]. У маі 1914 г. быў створаны Магілёўскі губернскі кантрольны саюз [13, с. 40].

Паляпшэнне статку дойных кароў не магло не сказацца на павышэнні ўдояў. Калі ў 60–70-х гадах памешчыцкія каровы ў сярэднім у год давалі 20–60 вёдзёр малака, у 90-х – да 70, то ў 1910–1914 гг. толькі ад адной беларуска-літоўскай каровы надаівалі 130 вёдзёр пры тлустасці 4,23 % [14, с. 12]. У першалае дваццягоддзе пасля скасавання прыгону ў тых мясцінах па колькасці маёнтках, дзе ўтрымліваліся дойныя каровы, малака перапрацоўвалася ў асноўным на масла і сыры. З канца XIX ст. з'явілася магчымасць пастаўляць ужо малака, смятану, вяршкі на вялікую адлегласць ад раёнаў іх вытворчасці. Справа ў тым, што на чыгунках Беларусі павялічылі абсталяванне вагоны-лядоўнікі.

Аб шпаркім развіцці малочнатаварнай гаспадаркі на пачатку XX ст. сведчыць і той факт, што сельскагаспадарчыя таварыствы, а пазней і земствы пачалі ствараць школы, праводзіць курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Аб інтэнсіфікацыі развіцця малочнай гаспадаркі сведчаць і тыя факты, што памешчыкі на пачатку XX ст. імкнуліся адкрыць лаўкі, саюзы па збыту і склады малочнай прадукцыі. Так, Мінскім таварыствам сельскай гаспадаркі быў створаны склад малочных прадуктаў у Варшаве, а Магілёўскім – у Кіеве. Пры гэтым, калі да 1902 г. збыт прадуктаў ішоў у асноўным за мяжу, то цяпер прадукты малочнай жывёлагадоўлі пераважна збываліся ў імперыі, дзе даходы перавышалі амаль у 1,5 разы ад замежнага продажу. У 1902 г. у Мінску арганізавалася таварыства па збыту малочнай прадукцыі [15, с. 807].

Перапрацоўка малочнай прадукцыі патрабавала ўдасканалення абсталявання і заснавання маслабочных і сыраварных заводаў. Да 80-х гадоў у крыніцах утрымліваюцца адрывачныя звесткі аб іх існаванні. Звычайна масла і сыры выраблялі самымі прыміўным спосабам. Першыя заводы з сепаратарамі і іншымі прыстасаваннямі пападаюць у афіцыйную статыстыку з пачатку 80-х гадоў. Так, у 1883 г. зафіксаваны адзін такі завод з 2 рабочымі, які даваў прадукцыі на 3 тыс. руб. у год. У Гродзенскай губерні іх налічвалася 7 з колькасцю рабочых 50 чал., але сума вытворчасці складала толькі 5650 руб. [16, с. 61]. Відаць, большасць такіх невялікіх заводаў на пачатку XX ст. была сканцэнтравана ў Гродзенскай губерні. Так, у 1912 г. тут дзейнічала 27 заводаў па вытворчасці масла і сыру, якія вырабілі прадукцыі на 44,1 тыс. руб. У гэтым жа годзе ў Магілёўскай губерні 7 заводаў з 22 рабочымі далі прадукцыі на суму 15,5 тыс. руб. Зразумела, гэта былі найбольш вядомыя заводы з паравымі катламі. Тыя ж маёнткі, дзе выраблялі масла і сыры з дапамогай механічных сепаратараў, прэсаў і г.д., не ўключаліся ў афіцыйную статыстыку. Так, па даных Віленскага статкамітэта ў губерні ў 1909 г. дзейнічала ўсяго 2 заводы, якія вырабілі прадукцыі толькі на 2600 руб. У той жа час у беларускіх паветах гэтай губерні ў 1909 г. было выраблена масла на суму 78736 руб., а сыру – на 43702 руб., што разам склала 122438 руб. Такім чынам, статыстыка маслабочных і сыраварных заводаў не адлюстроўвае ўзроўню развіцця малочнай гаспадаркі. Разам з тым яна з'яўляецца сведчаннем тахнічнага прагрэсу, які адбываўся ў гэтай сферы [10, с. 74].

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадарак, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці.

Важнай галіной развіцця памешчыцкай жывёлагадоўлі з'яўлялася свінаводства. Неабходна адзначыць, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону памешчыцкае гандлёвае свінаводства, відаць, не атрымала значнага развіцця. Свінні звычайна разводзіліся для задавальнення асабістых патрэб уласнікаў маёнткаў, а прырост у свінаводстве ішоў галоўным чынам за кошт сялянскай гаспадаркі. У цэлым жа

у парзформенныя гады тэмпы развіцця свінагадоўлі былі высокімі. Колькасць свіней у 5 заходніх губернях з 1856 да 1911 г. павялічылася з 949,3 тыс. да 2 108,4 тыс. галоў, альбо ў 2,2 разы. Найбольш прырост прыпадаў на Мінскую і Гродзенскую губерні (у 2,7 і 2,5 разы адпаведна). У Мінскай губерні быў зафіксаваны і найбольшы абсалютны лік свіней (643,8 тыс. галоў, ці 30,5% ад агульнай колькасці), а найменшы – у Віцебскай губерні (309,4 тыс. галоў, ці 14,7%) [10. с. 75].

У 1911 г. у Еўрапейскай Расіі і Польшчы па колькасці свіней у разліку на 100 жыхароў першае месца займала Курляндская губерня (22,9), другое – Гродзенская (22,5), трэцяе – Мінская (22,4). На 10-м месце знаходзілася Маглёўская губерня (17,7), на 11-м – Віцебская (16,7) і на 14-м – Віленская губерня (15,9). Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі прыходзілася 10, а з Царствам Польскім – толькі 9,6 свіней на 100 жыхароў [10. с. 75]. Такім чынам, Беларусь на пачатку XX ст. пераўтварылася ў рэгіён высокаразвітай свінагадоўлі.

Зразумела, што памешчыкі займаліся не спажывецкай, а гандлёва-прадпрымальніцкай свінагадоўляй. Гэтаму садзейнічала і кан'юнктура цэн на рынках як на свіное сала, так і на мяса у прыватнасці, з канца XIX ст. да 1911 г. цэны на свіное мяса ў 5 заходніх губернях выраслі ў сярэднім у 1,5 разы. Найбольш высокія цэны за 1 пуд мяса былі ў Гродзенскай (615 кап.) і Мінскай (540 кап.) губернях. У цэлым жа кошт беларускага мяса ў 1911 г. складаў 542 кап. за пуд, а ў Еўрапейскай Расіі ў цэлым – толькі 474 кап. [10. с. 77].

Прагрэс у развіцці памешчыцкай свінагадоўлі не мог быць магчымым без пашырэння і ўдасканалення кармавай базы. Гэта было звязана з павышэннем ураджайў традыцыйных збожжавых культур і, асабліва, бульбы. На пачатку XX ст. на рост пагалоўя памешчыцкіх свіней становад паўплывала і развіццё малочнай гаспадаркі. Адносі ад перапрацоўкі малака таксама ішлі на карысць свіней. Такім чынам, прагрэсіўныя працэсы ў земляробстве, агракультуры і таварнай жывёлагадоўлі знаходзіліся ва ўзаемазвязі і становад ўплывалі на развіццё сельскай гаспадаркі ў цэлым.

Акрамя сельскай гаспадаркі, значную ўвагу памешчыкі надавалі прамысловай вытворчасці. У сувязі з рэформай 1861 г. усе прадпрыемствы, заснаваныя на прымусовой працы, зачыніліся альбо былі пераведзены на вольнанаёмную працу. Прамысловасць атрымала неабмежаваныя рэзервы асабста вольнай рабочай сілы з ліку абезземеленых і пралетарызаваных сялян, а таксама рынак для збыту прадукцыі, які пастаянна пашыраўся і паглыбляўся ў ходзе разбурэння натуральнай і паўнатуральнай памешчыцкай і сялянскай гаспадарак. Развіццё памешчыцкай прамысловасці садзейнічала і шпаркае будаўніцтва чыгунак, шашэйных дарог, павелічэнне попыту на лесаматэрыялы, прадукты хімічнай прамысловасці, якая працавала на мясцовае сыравіне, на спірт і інш. Па няпоўных і супярэчлівых даных колькасць дваранска-памешчыцкіх цэнзавых прадпрыемстваў пастаянна павялічвалася. Так, у 60-х гадах XIX ст. у 35 беларускіх павеатах 5 заходніх губерняў дзейнічалі 94 дваранскія мануфактуры і фабрыкі, 83% ад іх агульнай колькасці. У 1901 г., па нашых падліках, толькі фабрыкі і заводы ў руках дваран было 454 што складала прыкладна 53% ад іх агульнай колькасці, а ў 1913 г. – 615, альбо 48,0% [10. с. 172].

Адной з галін прамысловай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках было вінакурства. Яно было цесна звязана з жывёлагадоўляй і земляробствам. Вінакурства давала спірт, які меў вялікі збыт і барду на адкорм жывёлы. Бровары ў Беларусі адносіліся да трэцяй і другой катэгорыі, гэта значыць, былі дробнымі (85,7 %) і сярэднімі (14,3 %), на апошніх вытворчасць бязводнага спірту не дасягала 40000 вёдзер у год. Звычайна на вінакурных заводах былі задзейнічаны 1 маістр і 5-7 (за рэлігійным выключэннем – 12-18) рабочых. У адпаведнасці з данымі за 1890 г. на 376 дзейнічваючых заводах у 9 заходніх губернях працавала 2900 рабочых, альбо ў сярэднім па 7-8 чалавек на кожным з іх [10. с. 179-180]. Па шэрагу прычын колькасць бровараў у першыя 40 гадоў пасля рэформы 1861 г. паступова скарачалася. Толькі з пачатку XX ст. наглядзіўся рост колькасці вінакурняў. У 5 заходніх губернях яна павялічылася з 428 у 1899/1900 г. да 574 – у 1906/1907 г. і да 628 – у 1910/1911 г., альбо ў 1,47 раза ў параўнанні з 1899/1900 г., а вытворчасць спірту – у 1,74 раза. Гэта сведчанне далейшага ўзбуйнення яі саміх заводаў, такі ўдасканалення тэхналагічных працэсаў. Так, у Гродзенскай губерні за 1900—1913 г. былі заснаваны 33 новыя бровары, аснашчаныя новым абсталяваннем, што складала 33% ад усіх дзейнічваючых [10. с. 180-181].

Сыравінай для вінакурства з'яўляліся хлебныя прыпасы і бульба. Да 1881/1882 г. большасць спірту выкурвалася са збожжавых культур, але з адзначанага часу бульба паступова пачала іх выцясняць. Было ўстаноўлена, што выхад спірту з 1 дзес. бульбы быў значна большы ў параўнанні з 1 дзес. збожжавых. Так, з 1 дзес. жыта выхад бязводнага спірту складаў 26,3 вядра, а бульбы – 78,9 вядра, ці ў 3 разы больш [17. с. 105]. Пераход да бульбы, як галоўнага сыравіннага матэрыялу, азначаў не толькі далейшую камерцыялізацыю вінакурных вытворчасці, але і капіталізацыю земляробства.

Падводзячы вынікі, неабходна адзначыць, што памешчыцкае прадпрымальніцтва Беларусі ў парзформенны перыяд у сацыяльна-эканамічным плане з'яўлялася адлюстраваннем агульнага працэсу пераўтварэння памешчыцкай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля адмены прыгоннага права памешчыцкая гаспадарка працягвала называцца дваранскай толькі па яе саслоўнай прыналежнасці. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага характару, то яна амаль ва ўсім адпавядала рыначным патрабаванням. Гэта азначае, што ад феадальнага мінулага ў арганізацыі дваранскай

пашчыцкай гаспадаркі ўвогуле нічога не засталася, а сама яна пераўтварылася ў капіталістычную. І гэта неабвержнае сведчанне таго, што дваранства ў парэфармныя перыяд не з'яўлялася натуральным сацыўнікам новага, буржуазнага ладу. Акрамя гэтага, буйныя пашчыцкія гаспадаркі ў сваёй большасці выступалі цэльным арганічным комплексам, які ўключаў у сабе не толькі сельскагаспадарчую вытворчасць як такую, але і прамысловую разам з гандлем.

Крыніцы і літаратура:

1. Эканоміка Беларусі ў эпоху імперіялізму / под ред. Г.Т. Ковалевскаго. – Мінск: Изд-во АН БССР, 1963
2. Историко-статический обзор промышленности России. – СПб., 1883. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 114.
3. Шабуня, К. И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. / К.И. Шабуня. – Мінск: Наука и техника, 1962.
4. Панютіч, В. П. Соотношение систем земледелия в помещичьем хозяйстве Белоруссии в 60–70-е годы XIX в. / В.П. Панютіч // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Киев, 1979
5. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб., 1906. – Вып. XII.
6. Витебский вестник. – 1914. – 21 февраля.
7. Вельяминов-Зернов, А.В. Деятельность сельскохозяйственных складов в Минской губернии за 1911–1913 гг. / А.В. Вельяминов-Зернов. – Мінск, 1914.
8. Липинский, В.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.) / В.П. Липинский. – Мінск: Наука и техника, 1971.
9. Липинский, В.П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии / В.П. Липинский. – Мінск: Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1978.
10. Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А.П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2003
11. Обзор Гродненской губернии за 1913 г. – Гродно: Губерн. тип., 1914.
12. Вестник Минского губернского земства. – 1914. – № 7.
13. Вестник Могилевского губернского земства. – 1914. – № 10.
14. Ветеринарная хроника Витебской губернии. – 1913. – № 3–4.
15. Молочное хозяйство. – 1903. – № 1.
16. Памятная книжка Гродненской губернии на 1885 год: в 2 ч. – Гродно: Губерн. тип., 1884. – Ч. 2.
17. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли / под ред. В. И. Покровского. – СПб.: Деп. тамож. сборов, 1902.

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЛАВНОГО КОМИТЕТА ПО СНАБЖЕНИЮ АРМИИ ВСЕРОССИЙСКОГО ЗЕМСКОГО И ВСЕРОССИЙСКОГО ГОРОДСКОГО СОЮЗОВ (ЗЕМГОРА)

И.И. Дривень
БГПУ (Мінск)

В самом начале Первой мировой войны городские думы и земства создали всероссийские объединения для обслуживания нужд фронта – Всероссийский городской (ВСГ) и Всероссийский земский союзы (ВЗС). Летом 1915 г. этим общественным организациям было предоставлено право оказывать помощь правительству по снабжению армии. Главные комитеты ВЗС и ВСГ решили объединить свои усилия, поскольку при обособленных действиях между ними возникла конкуренция. Так, 5 июня 1915 г. на съездах представителей городов и уполномоченных губернских земств в Москве был создан особый объединённый Главный комитет по снабжению армии ВЗС и ВСГ (сокращённый телеграфный адрес Комитета – «Земгор») [1, с. 27]. В различных организациях Земгора работали представители практически всех партий.

Главный комитет взял на себя общее руководство той частью дела снабжения армии, которая лежала на Земском и Городском союзах. Во всех остальных областях своей деятельности союзы земств и городов продолжали существовать и после создания Земгора как вполне самостоятельные, хотя и родственные, организации. В 1914–1917 гг. Земский и Городской союзы и Земгор сыграли большую роль не только в деле конкретной помощи армии и населению, но и в политической борьбе, став своеобразными бастионами оппозиции.

Начало исследования проблемы образования и деятельности Земгора было положено во время Первой мировой войны. В исследовательской литературе слабо разработана история Всероссийского земского союза (ВЗС) и Всероссийского союза городов (ВСГ). Ещё более скупо на деятельность Главного по снабжению армии комитета. Земгор является едва ли не самым неисследованным объектом в малоизученной истории буржуазно-оппозиционных организаций